

značaj ODGOJA I OBRAZOVANJA U PROCESU LJUDSKOG razvoja (*)

DOC. DR. FAHRI KAYADIBI

*On je nebesa i Zemlju mudro stvorio
i On vama obličje daje, i likove vaše
čini lijepim, i Njemu će se sve vratiti.¹*

I. OSNOVE OBRAZOVANJA

Tokom historije najvažnije zanimanje čovjeka ovog Božijeg najsavršenijeg stvorenja, bilo je obrazovanje. To je stoga što su se socijalni napredak, pomaci na svim razinama, ekonomski razvoj i kultura naroda mogli sprenositi s generacije na generaciju jedino obrazovanjem.² Ljudski razvoj i stjecanje znanja, ponašanje i razvijanje sposobnosti mogući su samo putem obrazovanja. Oni koji su se obrazovali doživjeli su pomak na socijalnoj piramidi i dobili nove statuse u napretku i u vezi s tim, svakako, stekli neko zvanje. Pored toga, stručno obrazovanje poboljšat će kvalitet i osigurat će bolje rezultate što će biti od velike važnosti. Zbog toga se na razvoj znanja i sposobnosti gledalo kao na jednu granu "industrije".³ Onaj koji putem obrazovanja osigura sebi određeni status ima priliku da postane ravnopravan sa drugima.

Primjeri prvih prebivališta i skloništa, pa sve do danas, pokazuju nam koliko je čovjekova inteligencija, znanje i sposobnost za umjetnost uzvišena i neograničena. Čovjek je nadaren mnogobrojnim sposobnostima i uviđa da, koristeći ih, sebi gradi novi svijet.⁴ Ove sposob-

nosti čovjek može usavršiti samo obrazovanjem i tako svakim novim danom unijeti nešto novo u svoj svijet.

Platon kaže da je od državnih poslova najvažnija briga o obrazovanju. Po njegovom mišljenju u državi je od svih aktivnosti, obrazovanje najsvetija i najsavršenija aktivnost.⁵

Prema Ziji Gökalpu obrazovanje je "kultura jednog naroda koja pojedince preobražava u ljude sa umijećem".⁶ E. Durkheim kaže da je "obrazovanje usavršavanje zajedničkih iskustava prijašnjih naroda i njihovo prenošenje na nove generacije."⁷ Generacije su kroz povijest posredstvom obrazovanja mogle sačuvati svoj identitet i kulturu naslanjajući se jedna na drugu.

Da se u islamu pridaje velika važnost obrazovanju vidimo iz primjera kada su se pismeni zarobljenici u Bici na Bedru mogli osloboditi samo ako bi podučili deset muslimana čitanju i pisanju.⁸ Značaj obrazovanja i odgoja vrlo jasno naglašava i jedno od Božijih imena - Rabb, koje dolazi u značenju Odgajatelj i Poučavatelj!⁹

Obrazovanjem, možemo stalnim usavršavanjem novih metoda i programa, dovesti narod u produktivno stanje. Tako možemo povećati i sam kvalitet. Koopman kaže: "Obrazovni program je mjerilo jedne kulture."¹⁰ Hz. Alija, r.a., jednom je prilikom kazao: "Obučavajte i odgajajte svoju djecu za ono vrijeme koje njima dolazi. Oni su stvoreni u vašem, a živjet će u drugom vremenu."¹¹ On je ovom izrekom naznačio važnost usavršavanja metoda i programa u odgoju i obrazovanju.

Jedna od zadaća obrazovanja jeste i pronalaženje skrivenih talenata. Obrazovanje od ljudskog bića formira čovjeka. U temelju razvoja svake države stoji obrazovanje. Zbog toga svaka zemlja, sa modernim pogledima na svijet, prema svojim potrebama i osobenostima, kreira svoj odgojno-obrazovni sistem.

Predmet obrazovanja je čovjek. Obrazovanje se znanstveno bavi čovjekovom biti, razrađuje je, usavršava i profesionalno ga osposobljava.

Obrazovanje je predstavljalo temeljni faktor u razvoju i usponu i naše zemlje (Turske). Treba konstatovati da je našem narodu u postizanju nacionalne i duhovne svijesti najvažniji elemenat nacionalni obrazovni sistem. Ali, prije svega, obrazovanje koje treba nastojati dati djetetu jeste upoznavanje svoje vjere, tradicije i običaja.¹²

Kada je riječ o obrazovanju onda treba skupiti sve snage i izvore i usredsrediti ih ka jednome

cilju,¹³ tako da bi omladinu kao sigurnost sutrašnjice, što jeste temeljni princip, trebalo obrazovati i podizati sa nacionalnim, duhovnim i kulturnim vrijednostima i poučiti ih savremenim tehnologijama.¹⁴

Ljudi odgojem i obrazovanjem mogu postati najbolja bića svoga roda. Isto tako, ako ljudi ne dobiju kvalitetan odgoj i obrazovanje mogu imati sklonost ispoljavanju onoga životinjskog i destruktivnog.¹⁵ Platon, koji je mnogo pažnje posvećivao obrazovanju, kaže: "Ljepota ljudskog tijela i duha leži u njegovim sposobnostima."¹⁶

Čovjek samo sa odgojem i obrazovanjem može postati čovjek; lišen svega, postaje nešto, tek, obrazujući se. Zato na ovome svijetu sve dobro koje postoji jeste plod dobrog odgoja i obrazovanja. Svaki čovjek u sebi posjeduje klicu dobra. Nju samo treba razvijati.¹⁷

Učinak i važnost obrazovanja možemo vidjeti i iz riječi filozofa Leibniza (XVIII vijek) koji kaže: "Onaj koji vlada obrazovanjem, zavladaće svijetom. Dajte meni upravu nad obrazovanjem pa da za jedno stoljeće promijenim svijet."¹⁸

Konciznije rečeno, dobrim obrazovanjem i odgojem do dobrog čovjeka, lošim obrazovanjem i bez odgoja do lošeg čovjeka. J. Watson naznačava da kako se čovjeku obrazovanje ponudi takav će i postati, pa navodi: "Dovedite

mi mnogo djece. Od nekih ću načiniti prosjake, od nekih doktore i advokate, a od nekih lopove."¹⁹

II. VAŽNOST OBRAZOVNIH PROGRAMA

Danas se posvećuje velika pažnja razvoju i unapređenju odgojno-obrazovnih programa. Kvalitetno obrazovanje iziskuje dobro pripremljene obrazovne programe i razrađene metode da bi se školovanje pojedinca uspješno završilo. Dobro pripremljeni obrazovni programi su glavni postulat uspjeha. Samo sa kvalitetno pripremljenim planom može se dospjeti do željenog cilja i rezultata. Ovdje bi trebali navesti karakteristike kojima bi se trebali odlikovati ovi programi:

1. Specifičnosti kojima bi se trebao odlikovati jedan obrazovni program

a. Obrazovni program bi trebao biti nacionalni

Svaki narod svoja mlada pokoljenja pokušava odgojiti u granicama svojih nacionalnih vrijednosti. Svi narodi su protiv loših stranih uticaja na mlada pokoljenja znajući vrijednosti obrazovanja kroz povijest, kulturu i korijene, te pridaju veliku važnost zaštiti svojih tradicionalnih vrijednosti. Stoga je Kemal-paša Atatürk u pozdravnom govoru na Kongresu o odgoju i obrazovanju, održanom 16. jula 1921. godine u Ankari naglasio sljedeće: "Ja ovdje govorim o kulturi koja će odgovarati našim nacionalnim i povijesnim osobenostima i karakteristikama, onoj kulturi koja neće biti zasnovana na stranim idejama koje nemaju nikakve veze sa našim identitetom i koja će biti otporna na sve utjecaje bilo da dolaze sa Istoka ili Zapada."²⁰

U uvodnom govoru održanom 1. marta 1922. godine na otvaranju Velike turske narodne skupštine (Türkiye Büyük Millet Meclisi) on je istakao kako obrazovanjem na svim stupnjima, od osnovne škole do univerziteta, treba, prije svega, omogućiti da se kod mladih razvije spoznaja da se bore protiv svih onih sila koje mogu biti prijetnja budućnosti Turske, njima osobno, njihovom identitetu, narodnoj baštini i naslijeđu.²¹ Na tom tragu je, definirajući obrazovanje na sljedeći način, Zija Gökalp istakao njegovu nacionalnu komponentu: "Kulturu jednoga naroda učiniti navikom pojedinaca tog naroda."²² Obrazovni program treba unijeti djeci osjećaj narodnog jedinstva i ideala. Duh bratstva i jed-

nakosti među ljudima je jedan od najvažnijih faktora u razvoju naroda. To se može ostvariti jedino prenošenjem kulture tog naroda s generacije na generaciju putem obrazovanja. Stara turska kultura, te islamsko vjerovanje, vrijednosni sistemi, pogled na svijet i načini ponašanja, kalupi su koji čine našu kulturu.²³ Prema Zija Gökalpu, nacionalno obrazovanje čine sljedeći činioci: tradicija, navike, običaji, usmena i pisana književnost, jezik, muzika, vjera, moral, etika, te produkti i djela estetske i ekonomske naravi.²⁴ Nacionalno obrazovanje zajedno sa nacionalnom kulturom daruje visoke ideale svakom čovjeku ponaosob. Ideali su, zapravo, i nastajali u teškim, sudbonosnim trenucima pred kojima su se zajednice i narodi nalazili. Idealist je onaj ko zanemari, potisne i zaboravi svoj osobni interes i podredi ga interesu naroda dijeleći sudbinu s njim. Čovjek bez ideala je egoist, bez osjećaja za druge i koristan samo sebi.²⁵

Obrazovni programi moraju biti u skladu sa nacionalnom kulturom, društvenim stanjem i sastavom stanovništva, te običajima zemlje.

Jezik jednog naroda jeste nacionalno bogastvo. Poezija, drama, humor, govorništvo itd. jesu umjetnički iskazi jednoga jezika. Da nije bilo jezika ne bi postojali iskazi ove umjetnosti koje silno obogaćuju kulturu. Zato obrazovanje treba osigurati jedinstvo na polju jezika koji je osnova nacionalne kulture.

Istovremeno, obrazovanje treba biti usmjereno ka društvenom konsenzusu i jedinstvu. Porast ekonomskog i socijalnog blagostanja jednog naroda uvjetovan je jedinstvom društva. Da bi se društveni konsenzus i jedinstvo uspostavili i realizirali u funkcionalnom i u značenjskom smislu obrazovanje mora odigrati najvažniju ulogu.²⁶

b. Obrazovni program bi trebao biti naučni i koristiti tehnološke inovacije

Ako imamo obrazovni program koji je suprotan znanstvenim pravilima i zakonima, takav ne može dovesti čovjeka do željenih ciljeva i neće postati savremen. Obrazovni programi i metode moraju biti tako koncipirani da mogu primati stalne promjene i doradu. Koristeći tehnološki napredak obrazovanje se može još više unaprijediti. Koristeći kompjuter, televiziju, fono-laboratorije za učenje stranih jezika moguće je, pored klasičnih metoda obrazovanja, razviti nove i tako povećati njegov kvalitet.

c. Obrazovanje treba biti primjenljivo

Prilikom pripremanja obrazovnog programa treba obratiti pažnju da se teoretsko znanje može sprovesti u praksu. Obrazovanje koje se ne može primijeniti u praksi nije korisno, ne može se steći nikakva sposobnost. Obrazovanje kojim se ne može steći niti razviti nikakva sposobnost, jeste samo beskorisno memorisanje. U već spomenutom govoru na otvaranju Velike turske narodne skupštine Kemal-paša je istakao i sljedeće: "Da bi djeca naše zemlje bila osposobljena za aktivno sudjelovanje u društvenim i ekonomskim procesima nužno je da u obrazovnom sistemu bude izgrađen takav pristup gdje će im biti moguće ponuditi i dati osnove predznanja. U srednjoškolskom sistemu treba se obavezno pridržavati praktične nastave."²⁷ Ovim je riječima potcrtao važnost praktične nastave u procesu obrazovanja.

d. Obrazovanje bi trebalo biti moderno i zadovoljavati potrebe društva

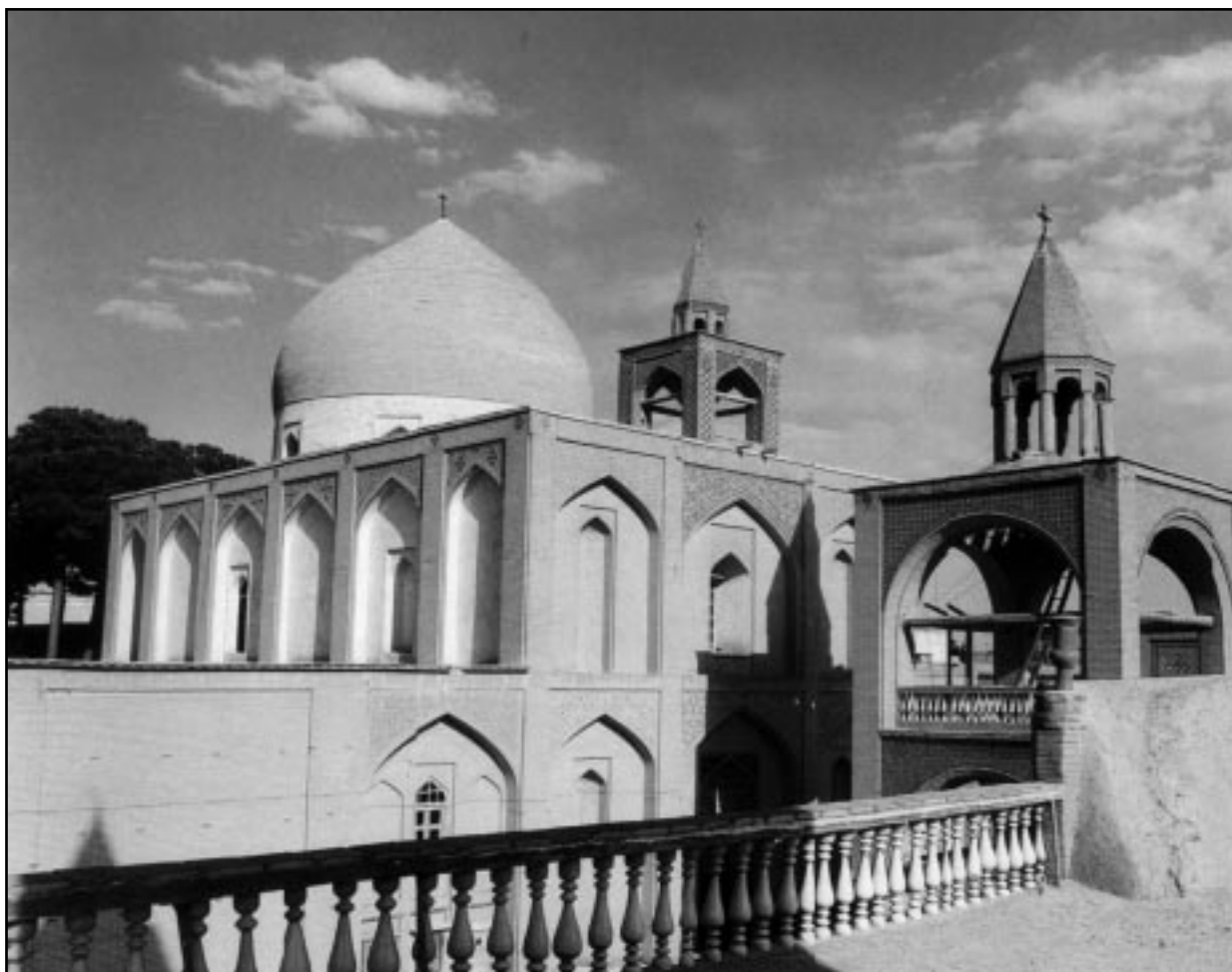
Prilikom pripremanja obrazovnog programa, treba obratiti pažnju da se njegova sadržina može praktično koristiti u životu. Beskorisne informacije one koje se neće koristiti u životu osuđene su na zaborav. Obrazovni programi koji nisu okrenuti modernim tendencijama života su neprihvatljivi i nedjelotvorni.

e. Obrazovni programi bi trebali pružiti jednaku šansu svima

Temeljni cilj demokratskih režima jeste osigurati svim članovima zajednice mogućnost obrazovanja.²⁸ Svaki se čovjek, lično, treba okoristiti obrazovanjem koje će mu pomoći da se usavrši. Pravo na obrazovanje ne smije biti privilegija jedne grupe ili klase nego svih ljudi. I na istoku i na zapadu, i u gradu i u selu, svaki muškarac i svaka žena, poljoprivrednik, fizički radnik, svako od njih ima pravo na obrazovanje i treba mu to omogućiti. Obrazovni program koji ne pruža istu šansu svima nije pravedan.²⁹

f. Obrazovni programi bi trebali biti okrenuti budućnosti

Svijet se nalazi u procesu brzog razvoja. Iz tog razloga obrazovni programi moraju biti usmjereni ka sutrašnjici. Zato djecu trebamo pripremati za obaveze koje ih čekaju u

budućnosti. Hz. Alija, r.a., zato kaže: “Obučavajte i odgajajte svoju djecu za ono vrijeme koje njima dolazi. Oni su stvoreni u vašem, a živjet će u drugom vremenu.”³⁰

Sa obrazovnim programima moguće je spremati djecu za budućnost tako što će im se ugraditi volja za novim istraživanjima, napredovanjem u struci i inovacijama. To se može postići razvijanjem novih obrazovnih metoda.

g. Obrazovni programi bi trebali obuhvatiti šire narodne mase

Pripremajući organizovane i raširene obrazovne programe treba imati u vidu potrebe koje će zadovoljiti šire narodne mase. Naročito treba ciljati na brzinu dotoka novih informacija zbog brzog razvoja koji se događa u svijetu.

h. Obrazovne programe osloboditi suvišnog i nepotrebnog

Obrazovni program je ustanovio jedan cilj u obrazovanju čovjeka. Ono čemu čovjeka želi usmjeriti tako ga i obrazuje. U podizanju jedne

osobe sve one suvišne i nepotrebne informacije nužno je detaljno istražiti i eliminisati iz programa i udžbenika. Tako će se učenici osloboditi učenja nepotrebnih i manje korisnih informacija. U programima nema mjesta onome što u životu neće koristiti, što neće osposobiti, što neće utjecati na nacionalnu i duhovnu svijest svakog pojedinca. Muhammed, a.s. rekao je “Bože, utječem ti se od znanja od kojeg nema koristi.”³¹

i. Obrazovni programi bi trebali imati za cilj socijalni razvoj i biti ekonomični

Svaka zajednica nastoji doseći uspon i socijalno blagostanje. Obrazovni programi koji nemaju za cilj utjecati na socijalni uspon i blagostanje pojedinca nisu dobro urađeni programi.

Obrazovni program treba nastojati da se obrazovanje provodi na najekonomičniji načini, ako je moguće, da bude besplatno. Ako se nastoji ekonomisati sa odgojno-obrazovnim procesom onda ne treba insistirati na nepotrebnim troškovima. Znači, potrebno je trošiti na obrazovanje onoliko koliko je stvarno neophodno. Ako skupo obrazovanje daje iste rezultate kao i

ono ekonomičnije, onda ovome drugom treba dati prednost. Tako će se spriječiti nepotrebni troškovi.

2. Karakteristike kojima se treba odlikovati dobar obrazovni program

Iznimno je važno za školstvo, kao glavno sredstvo stjecanja dobrog obrazovanja, pripremiti dobre programe. Za napore kojima se djeci u školi, planski i u skladu sa ciljevima škole koju pohađaju, prenose znanja i izgrađuju sposobnosti kroz nastavu kažemo da je obrazovni sistem.³²

Pripremajući obrazovne programe treba pažnju usmjeriti na pojedine njegove karakteristike. Neke od njih možemo sistematizirati ovako:

a. Obrazovni programi u skladu sa sposobnostima i mogućnostima učenika

Učenike trebamo klasificirati prema sposobnostima i kapacitetu njihove inteligencije. Onaj koji klasificira obrazovne programe treba ih prilagodavati prema mogućnostima učenika. Tako će programi odgovarati i njihovom kapacitetu inteligencije. Programi za stručno obrazovanje također se trebaju pripremati prema učeničkim sposobnostima, mogućnostima i onome čemu su prirodno nadareni. Tako će školovanje biti ekonomično, a imaćemo visoke rezultate obrazovanja.

b. Obrazovni programi usmjereni ka prilagođavanju učenika svakodnevnom životu i njihovoj socijalizaciji

Čovjek je društveno biće. Dok živi u skladu sa društvom, računa se da živi u miru sa sobom i sa društvenim okruženjem. U suprotnom, on posjeduje nedostatke kao društveno biće. Treba naučiti djeliti radost i tugu sa okolinom u kojoj se živi. Treba znati poštovati tuđa prava. Obrazovni programi moraju pripremiti čovjeka za društvo i život. Treba izgraditi čovjeka koji će biti u suglasju sa okruženjem, prirodnom okolicom i samim životom.

c. Pripremajući obrazovne programe imati u vidu kadrovske potrebe zemlje

Prije svega u jednom društvu treba približno ispitati koliko je kadrovskih potencijala potrebno i na kojim poslovnim i nivoima. Stručni obrazovni programi pripremaju se proporcionalno sa kadrovskim potrebama na svim poljima i paralelno sa time nastoji planirati školovanje odgovarajućeg kadra. Ovi planovi pripremaju onoliko ljudi koliko ih je potrebno zaposliti. Ovako će se riješiti problem nezaposlenih sa diplomama, a i gužvi ispred vrata univerziteta. Sa ovim zajedno će se spriječiti i bespotrebna novčana ulaganja.

d. Obrazovni programi trebaju osiguravati školovanje kvalitetnih kadrova

Ako obrazovni programi nastoje školovati kvalitetan kadar u tom slučaju i u proizvodnji će se povećati kvalitet i produktivnost. Zbog toga obrazovni programi usavršavaju učenike u njihovoj profesiji, srazmjerno njihovim sposobnostima i kapacitetu i tako nastoji osiguravati kvalitetan kadar za zapošljavanje.³³

e. Obrazovnim programom osigurati vezu između čovjeka i života

Znanje koje se daje u školama mora biti povezano sa savremenim tokovima života. Ono mora biti takvo da je funkcionalno u životu. Ako učenici vide da znanje koje dobijaju u školi nije funkcionalno, to će uzimati kao nepotrebni teret koji oni moraju nositi. Uspjeh će izostati. Ili, jednostavno, samo će učiti da bi dobili prolaznu ocjenu, a potom će naučeno zaboraviti.

f. U pogledu sadržaja i sistema dobar obrazovni program treba biti elastičan

Obrazovni programi bi za osnovu trebali uzeti ciljeve određenih škola i ono čime se one zanimaju te prema njima raditi. Treba uzeti u obzir, i iz geografske i ekonomske perspektive, teritorijalne i lokalne karakteristike. Također, treba računati na razlike ličnosti. Zatim, dobar obrazovni program, koliko god da je u stanju, treba pratiti tehnološki razvoj i naučne inovacije. Da ne bi zaostajao za razvijajućom tehnologijom i naukom trebaju se praviti obrazovni programi koji su okrenuti budućnosti.

Zaključak

Obrazovanje daje najveću perspektivu za napredak jedne zemlje. Oni narodi koji su spoznali važnosti odgoja i obrazovanja u razvoju svoje zemlje dali su mu veliku važnost, unapređivali ga, uložili velike napore i ostvarili željene ciljeve.

Rezultati ulaganja u odgoj i obrazovanje počinju, uglavnom, dolaziti kasnije. Ali, ne treba izgubiti iz vida da je najbolje ulaganje, ustvari, ulaganje u čovjeka koji se obrazuje. Obrazovanje ujedno jeste i kulturna ostavština koja se prenosi sa generacije na generaciju.

Dobar odgoj i obrazovanje može se postići samo dobro pripremljenim planovima i programima. Zato se oni moraju pripremiti tako da proizvedu željeni cilj. Ovi planovi i programi se trebaju osmisлити tako da se uz pomoć njih postigne ono što se od čovjeka želi postići. Beskorisni, neutemeljeni, preširoki i besciljni odgojno-obrazovni planovi i programi nemaju nikakvog pozitivnog efekta, dapače, oni su zabluda. **m**

Sa turskog prevela:
Muamera Smajić

*) Autor je profesor Teološkog fakulteta na Istanbulskom univerzitetu u Turskoj i muftija kodžaelski. Naslov originala: *Kalkinmada eğitim ve öğretim onemi*.

¹ Kur'an, 64:3.

² Mustafa E. Erkal, *Konferencije o sociologiji (Sosyoloji Konferanslari)*, 22, Kitap, Istanbul, 1988., 71.

³ T. W. Schultz, *Ekonomska vrijednost obrazovanja (The Economic Value of Education)*, New York, 1969., 4.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Uvod u islamsku misao (Islam Düşüncesine Giriş)*, Istanbul, 1954., 51.

⁵ Fikret H. Kanad, *Povijest pedagogije (Pedagoji Tarihi)*, Istanbul, 1963., I, 152.

⁶ Yahya Aküyuz, *Povijest obrazovanja u Turskoj (Türk Eğitim Tarihi)*, Ankara, 1982., 193.

⁷ Aküyuz, *ibid.*, 193.

⁸ Ali Himmet Berki, Osman Keskiöglü, *Muhammed, a.s., i život (Hz. Muhammed ve Hayati)*, Ankara, 1960., 255.

⁹ Fahri Kayadibi, *Značaj školstva i obrazovanja (Eğitim ve Öğretim Önemi)*, Diyanet Gazetesi, br. 379, 65.

¹⁰ Fatma Varış, *Unapređenje školskog programa (Eğitimde Program Geliştirme)*, Ankara, 1978., 17.

¹¹ Ahmet Hamdi Akseki, *Islamska etika (Islam Ahlaki)*, Istanbul, 1968., 202.

¹² Murtaza Akdemir, *Problemi naše kulture naspram*

evropskog društva (*Avrupa Topluluğu Karşısında Milli Kültürümüzün Meseleleri*), Istanbul, 1990., 93.

¹³ Četvrti veliki međunarodni naučni kongres, referati-priopćenja (*Milliyetçiler IV. İlmî Büyük Kurultayı, Referati-Tebliğler*, 24-26. Nisan, 1987.), Istanbul, 1987., 163.

¹⁴ Šesti petoljetni plan razvoja (6. *Beş Yıllık Kalkınma Planı*), Md. 775, 779.

¹⁵ Eflatun, *Država (Devlet)*, Ter. Sabahaddin Eyüboğlu, A. Cimcoz, Istanbul, 1990., 203.

¹⁶ Ismail Hakki Baltacıoğlu, *Narodna Osnovna škola (İctimai Mektep)*, Istanbul, 1933., 14.

¹⁷ Tekiyettin Mengüşoğlu, *Problem čovjeka kod Kanta i Shelera (Kant ve Scheler'de İnsan Problemi)*, Istanbul, 1969., 12.

¹⁸ Hifzirrahman Raşit Öymen, *Uvod u obrazovanje (Eğitime Giriş)*, Ankara, 1979., 44.

¹⁹ J. Frank Bruna, *Uvod u povijest psihologije (Psikoloji Tarihinin Giriş)*, Ter., Nermin Hisli, Izmir, 1982., 87.

²⁰ Atatürkün Söylev ve Demeçleri (*Ataturkovi govori i izjave*), II, 16-17.

²¹ *Ataturkovi govori i izjave (Atatürkün Söylev ve Demeçleri)*, I, 224.

²² Ziya Gökalp, *Socijalni i kulturni temelji obrazovanja (Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri)*, Istanbul, 1973.

²³ Orhan Türkdoğan, *Nacionalna kultura, modernizacija i islam (Milli Kültür, Modernleşme ve İslam)*, Istanbul, 1983., 12.

²⁴ Ziya Gökalp, *Temelji turkstva (Türkcülüün Esaslari)*, Ankara, 1986., 96.

²⁵ Remzi Oğuz Arık, *İdeal i ideologija (İdeal ve İdeoloji)*, Istanbul, 1969., 23.

²⁶ Enis Öksüz, *Društveni napredak (Sosyal Gelisme)*, 56.

²⁷ *Ataturkovi govori i izjave (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri)*, I, 224.

²⁸ Coşkun Karagözoğlu, *Ataturkova revolucija u obrazovanju (Atatürk'ün Eğitim Savaşı)*. Časopis Centra za istraživanje "Ataturk" (Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi), Ankara 1985., sv. II, br. 4., str. 210.

²⁹ *Ataturkovi govori i izjave (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri)*, I, 224.

³⁰ Ahmed Hamdi Akseki, *Islamski moral (İslam Ahlaki)*, Istanbul, 1968., str. 202.

³¹ Ibn Madže, *Sunen*, tom I, str. 92.

³² Osman Sezgin, *Problemi i rješenja socio-psihološke prirode obrazovnih programa koji se tiču druge generacije djece radnika stalnih povratnika iz inozemstva (Yurt Dışında Kesin Dönüş Yapan İkinci Nesil Göçmen İşçi Çocuklarının Sosyo-Psikolojik Açından Eğitim Programlarının Ait Bazı Problemler ve Çözüm Yolları)*, neobjavljena doktorska teza, 61.

³³ Mehmet Eröz, *Početak društvene ekonomije (İktisad Sosyolojisine Başlangıç)*, Istanbul, str. 198-199.